

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 57
(19588)
2022 чылдың
август 3
среда

Хүннүң үнери — 05:05
Ажары — 20:32
Хүн дурту — 15:27

Садар өртээ
хостуг

12+

Хей-аът көдүрлүүшкүннүг байырлал

/ Сүт-Хөл кожуунунуң Наадымының киржикчилери.

Мария СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

Чедиишкиннерже чадалар

1990 — 2000 чылдарның сандараашкынныг үезинде чүгле эң-не кызымак кижилер мал-маганны шыдаар шаа-биле азырап, тарааны тарып турганнар. Хууда мал ажил-агыйларлыг кижилерниң малының саны чоорту көвүдей бээрге, хууда ажил-агыйларны арат ажил-агый эрге-байдалче шилчидип, оларга, эвээш-биче-даа бол, күрүнеден саң-хөө болгаш техника аймаа-биле хандыраарыңа дузаны көргүзүп эгелээни-биле республикага мал болгаш чер ажылы элээн экижээн.

3-кү арында

Радомир Балган: «Тыва чон ындындан салым-чаяанныг»

Радомир Михайлович Балган Хову-Аксынга хей ажы-телдүг бөдүүн өг-бүлөгө 2 дугаар оғлу болуп төрүттүнгөн. Ооң ада-иези Елена Түлүшевна, Михаил Ховалыгович Балганнар ССРЭ үезинде комбинатка ажилдап чорааннар. Ол бичи чажындан-на хей дуңмаларын азыражып, ада-иезинге өмөк-дөмөк болуп өзүп келген.

9-ку арында

50479

баш анай-хураганны Сүт-Хөл
кожуунда камгалап алган.

| МЕДЭЭ |

Ветеринария албанын катап тургускан

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг дириг амытан-нарны эмнээр, аарыгларга удур профилактиканы болгаш тарылганы чорудар ветеринария албанын республика девискээринге тургузарының дугайында чарлыкка атты салган.

Күүсекчи эрге-чагырганың аңгы органы кылдыр ветеринария албаны 2018 чылга чедир ажилдаан, ооң соонда «Республиканың ветеринария төвү» албан чери кылдыр эде тургускан соонда, регионнуң Көдээ ажыл-агый яамызының составынче кирген деп көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыды Сергей Ондар тайылбырны берген.

Бо угланышында ажилдың хемчээли улуг – мал-манны эмнээр, профилактика ажылы, тарылга дээш. Кажан 2018 чылда ук албаны эде тургузупканда, адырның ажил-чорудулгазынга шиитпирлээр айтырыглар көвүдөй берген.

Регионнуң Баштыңы 2021 чылда ук айтырыгны бодунуң деңгелинге шиитпирлеп эгелээниниң түңнелинде бо хүннерде ук айтырыг шиитпирлеттингени бо. Эрткен неделяда Тываның Баштыңы республиканың ветеринарлыг албанын тургузар дугайында Чарлыкка атты салган. Республиканың мал эмнээш-кинине хамааржыр ажилдары ам шуудунче кирип, ветеринарлыг айыыл чок чорукту хандыраарына бурунгаар идигни алыры чугаажок.

/ТР-нің Чазаның парлалга албаны.

Тываның Баштыңының ажил-херээ:

Кызылдың 8 дугаар школазында

Республикада чоруп турар тудуг-септелге ажилдары Владислав Ховалыгның доктаамал кичээнгеинде. Ынчангаш Тываның Баштыңы тудуг объектилеринге удаа-дараа барып, ажилдың кандыг чоруп турарын хынап каап турар.

Дүүн, август 2-де, Кызыл хоорайда 8 дугаар школаның спорт болгаш хей кижилгелиг хемчеглер залдарының тудуу кандыг чоруп турарын хынаан. Школага күш-культура

кичээлдери, спортчу маргылдаалар болгаш хей-ниити хемчеглер эрттирер бо залдарның тудуун Ваан Андрасянның удуртканы «Элита» кызыгаарлаан харысалгалыг тудуг ниитилели чорудуп турар. Залдарның таваан салырының мурнунда черниң дой-довурак болгаш сайын тырыыр ажилдарны амгы үеде тудугжулар кылып турар. Ооң соонда тудугларның таваан демир-бетон материалдар-биле салыр. Ол дээрже тулган эки шынарлыг кылдыр кылыр ужурлуг кончуг харысалгалыг ажил.

Тудугнуң таваа багай болза, ооң кырында тудугну шынар чок деп баш бурунгаар санап болур. «Объектилерниң таваан август 10 – 20 хүннеринде салыр ужурлуг бис. Ооң кырынга ханаларны тудуп үндүрер. Школаның хей-ниити хемчеглер эрттирер залының тудуун 2022 чылдың төңүзүнде доозарын кызыдар бис. Ооң соонда спорт залының тудуунче кириптер бис» – деп, Ваан Андрасян чугаалаан.

Тудуг ажилдарының шалыпкын чоруп турарына

таарзынганын Владислав Ховалыг илереткеш, залдарны 2022 – 2023 өөредилге чылының ийги чартында бүрүнү-биле доозар даалганы «Элита» кызыгаарлаан харысалгалыг тудуг ниитилелиниң удуртулгасына бергеш, ажил-херек аайы-биле эртип-дүжүп чорааш, хынап кээп болурун сагындырган.

Кызылда 8 дугаар школага улай тудуп турар спорт болгаш хей кижилгелиг хемчеглер залдарының

төлевилели тускай тудуг экспертизаны эрттирген, төлевилелди боттандыраарына четчир акша-хөреңгини чарыгдаар, ынчангаш ооң тудуунуң шынары багай звес боор дээрзин республиканың өөредилге сайыды Алексей Храмцов дыңнадып, Тываның Баштыңының даалганын тудугжулар өй-шаанда күүседиптеринге идегелин илереткен.

/Ш. СУВАН
белеткээн.

Шериг албанныгларга күрүне шаңналдарын тывыскан

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Төп шериг округунуң 41-ги ниити шериг армиязының 55-ки аңгы мото-адыгжы бригаданың командиринге республиканың дээди күрүне шаңналы – Буян-Бадырғы ордениниң III чергезин база аңгы шериг салбырының командиринге «Тиилелге хүнү» тураскаалдыг медальды тывыскан.

Республика Баштыңының чарлыында, ДУР база ЛУР-нуң девискээринде тускай шериг операция үезинде, шериг хүлээлгезин күүседип тура, маадырлыг, эрес-дидим база сыныш чок чоруу дээш шаңналдарны тыпсып турарын айыткан.

Шаңнал алганнарның аразында Сирияга дайынчы хүлээлгезин күүседип чораан арга-дуржулгалыг офицер, тускай шериг операциязының бирги хүнүнден эгелеп ында киришкен шериг албанныглар бар.

«Дайынчы хөделиишкинерге чаңгыс чер-чурттугларывыстың быжыг тура-соруун каңнап, солдаттарының дугайында сагыш човап, шериг уран аргаларның эге билиглерин билдиги өөредирде,

командир кижиниң ролу дыка улуг. 55-ки мото-адыгжы бригаданың дайынчыларының дугайында дыңнап турарывыс мактал сөстөр Тываның чурттакчыларына улуг чоргааралды болдурган» – деп, регионнуң удуртукчузу демдеглээн.

Владислав Ховалыг чаңгыс чер-чурттуг шериглерниң дайынчы хей-аъды болгаш, даалгаларын төлөптүг күүседип чорууру дээш четтиргенин илереткен.

/ТР-нің Чазаның парлалга албаны.

ТЫВА: ЧААРТЫЛГАНЫҢ ОРУУНДА

Чедиишкиннерже чадалар

1990 – 2000 чылдарның сандараашкынның үезинде чүгле эң-не кызымак кижилер мал-маганны шыдаар шаа-биле азырап, тарааны тарып турганнар. Хууда мал ажил-агыйларлыг кижилерниң малының саны чоорту көвүдөй бээр, хууда ажил-агыйларны арат ажил-агый эрге-байдалче шилчидип, оларга, эвээш-биче-даа бол, күрүнеден саң-хөө болгаш техника аймаа-биле хандыраарында дузаны көргүзүп эгелзэ-ни-биле республикага мал болгаш чер ажылы элзэн экижээн.

Тываның экономиказының кол адыры болур көдээ ажил-агый хөндүрүп, көдүрүп турарының каш-даа чадаларын эрткен деп болур.

Ажил-херзэн аңгы-башка чорудуп турган малчыннарның болгаш тараажыларның демин каттыштыраарында 2013 чылда боттандырып эгелзэн “Чаңгыс суур – чаңгыс продукт” губернатор төлөвилели уjur-дузалыг болганын демдеглээр апаар. Ооң адын чамдык эзуурга кижилер шүгүмчүлөп турза-даа, төлөвилелдин алыс утка-шынарын чурттагыч чон билип, аңаа киржип эгелзэннер. Эът, сүт, тараа дээш көдээ ажил-агый продуктуларын чүгле көвүдөдир бүдүрер эвес, оларны болбаазырадып, эки шынарлыг аш-чем, идик-хеп дээш өске-даа барааннар бүдүрер чаа хевирниң бүдүрүлгелерин көдээге тургузарының дугайында билишкен Ук төлөвилелдин ачызында араттарга болгаш тараажыларга быжыга берген. Шак ынчаар сүт, эът болбаазырадыр үүрмек

/ Эйлиг-Хемниң бриллиант аржыылдары.

бүдүрүлгелер суурларга тургустунган.

Төлөвилелдин баштайгы делгелгелери ажилдың угла-нышкыны колдуунда шын дээрзин көргүскен. Тожунуң хөмөлзэн эъди, Тере-Хөлдүң доңурган балыы дээш аңгы-аңгы кожууннардан өске-даа чем аймаа, эт-сеп, идик-хепти төлөвилелдин киржикчилери делгээн. Багай эвес шынарлыг продукцияны Тывага бүдүрүп болурун ол делгелгелер бадыткаан. Ооң бир херечизи – делгелгелерге салган продукцияны чурттагыч чоннуң хөйү-биле садып алганы.

БРИЛЛИАНТ АРЖЫЙЛДАР

“Чаңгыс суур – чаңгыс продукт” төлөвилелдин сорулгаларының бирээзи – суур бүрүзүнүң онзагай (бренд) продукциязын бүдүрери. Бо сорулга бүрүнү-биле чедип алдынмаан-даа болза, чүгле чаңгыс суурнуң эвес, бүгү Тываның бренди боол болур бараан ынчан-на билдине

берген. Ол дээрже – Эйлиг-Хемниң бриллиант аржыылды.

Эйлиг-хемчилер кижилер бүрүзү бодунуң дужунда хеп аймаа аргып, ону садып турган болза, сайгарлыкчы Анята Ооржак чаңгыс чер-чурттуларын эвилелдеп, дүктен хеп аймаа аргып, сырып кылырын калбаа-биле организастан. Эйлиг-Хемниң ангор өшкүлериң бойдустан чаяаган аңгы-аңгы өңнерлиг дүгүнден каастап, угулзалап аргаан, кандыг-даа будук-биле будуваан чайырланчак ак, кара, сарыг, көк аржыылдарын «бриллиант аржыылдар» деп адай берген. Оларның өртз элзэн аар-даа болза, “балдырлыг” кижилер күзелди-биле садып алганнар. Амгы үеде Эйлиг-Хемниң бриллиант аржыылдарын Россиядан дашкаар хереглекчилер безин баш бурунгаар чагыдып садып ап турарлар.

Республикага мал-маганың баш санын көвүдөдиринге, аныктарны мал ажылынга хаара тударынга 2016 чылда боттандырып эгелзэн “Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг” төлөвилел улуг уjur-дузалыг болган. Аңаа киржир күзелди аныктарны сумуларның чурттагычларының хуралдарына шилип ап, шилилгени эрткен аныяк өг-бүлөгө черни, 200 баш хойну азы 20 хунажынарны тускайлап берип, кыштага чуртталга бажыңын, кажаа-хорааны тударынга саң-хөө деткимчезин көргүзүп турган. Төлөвилелдин киржикчилери аныктарның социал айтырлары база кыдынга кагдын-

маан. Оларның уруг-дарыында доктаамал чурттап, өөренир школа-интернатты Улуг-Хемниң Ийи-Тал суурунга туткан. “Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг” чедиишкинниң төлөвилел болган. Ону боттандырган түңнелинде республикага малчыннарның саны болгаш малдың баш саны көзүлдүр көвүдзэн.

СОРУЛГА – БОЛБААЗЫРАДЫРЫ

Красноярск крайының статистика албан чериниң медээлери-биле алырга, 2022 чылдың февраль айда байдал-биле Тывада 190,8 муң баш мыйыстыг бода мал, ооң иштинде 82 муң инек бар. Хой-өшкүнүң ниити саны 1254,9 муң баш болган.

Мал-маганың саны көвүдзэни-биле холбаштыр республиканың мурнунга чаа сорулгалар туруп келген. Ха-мыктың мурнунда – 190,8 муң баш мыйыстыг бода малдан, 1254,9 муң хой-өшкүдөн алган продукцияны болбаазырадыры. Малдың кежин, дүгүн болбаазырадыр биче бүдүрүлгелер республикада бар-даа болза, оларның болбаазырадып турар продукциязының хөмчээли эвээш, ынчангаш улуг бүдүрүлгелерни тургузары эргежок чугула апарган. Бо талазы-биле баштайгы базымнар кылдырган деп болур.

Дүктү аштап-арыглаар фабриканы Кызыл хоорайга тудары республиканың Көдээ ажил-агый яамызының бо чылдың июль айның баштайгы хуннеринде массалыг информация чепсектеринге медээлеринден билдине берген. Ооң төлөвилелиниң техник-экономика үндезинин Тыва Республиканың Чазаанга чугаалажып көргөн. Төлөвилелди «Пес-таавы болгаш чиик үлетпүрнүң эртем-бүдүрүлгезиниң чаар-тыкчы төвү» («Инновационный научно-производственный центр текстильной и легкой промышленности») ажык акционерлиг ниитилел ажилдап кылган. Төлөвилээни эзуугаар алырга, чылда 860 тонна дүктү аштап-арыглаар, хой-өшкү дүгүнден хендирлерни өрүп белеткээр, хеп аймаа, чоорган, кидис дээш өске-даа продукцияны бүдүрүп үндүрер. Фабрикага 100-тен хөй санныг

190,8

**муң баш
мыйыстыг бода
мал
Тывада бар.**

кижилер ажилдаар. Фабриканың тудуун 2023 чылда бүрүнү-биле тудуп доозуптарын планнаан. Ооң бүдүрүкчү күчүзү – 1 чылда 400 тонна ажыг дүктү аштап-арыглаар. Аштап-арыглаан дүктү колдуунда даштыкы рынокче үндүр садар чадавас дээрзин Көдээ ажил-агый яамызының специалистери дыңнаткан. Ооң чылдагааны билдингир – тыва дүктен пес-таавы аргып үндүрер фабриканы тудар апаар болгай. А ол дээрже дараазында чада.

Тывада амгы үеде бар 82 муң инектиң баш саны моон-даа соңгаар улам көвүдээр болгай. Биче сүт-бараан бүдүрүлгелери боттарының сүдүн чедиишкинниң болбаазырадып турар деп болур. Ынчангаш-даа оларның продукциязын мөөңөп садары, шынарын улам экижидип, Россияның регионнарынче үндүр садары дээш оон-даа өске дем херек айтырыгларны шийтпирлээр апаар болгай. Ынчангаш ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының специалистери «Тываның сүдү» деп төлөвилелди ажилдап кылган.

Эътке ажыглаан мал-маганың кежиңиң эвээш кезинин хууда биче бүдүрүлгелер болбаазырадып шыдаар. А хөй кезинин үндүр октап турар. Мал кежинден эки шынарлыг алгыны улуг хөмчээлге бүдүрүп үндүрери база келир үениң ажылы.

Республиканың көдээ ажил-агыйының ажил-ишчилери бөгүнгү чедиишкиннерниң чадаларын шудургу ажылы-биле эрткен. Тываның 1 миллион 500 муң хире малының продукциязын шуптузун болбаазырадыр арга амдызында чок. Ынчангаш чедиишкиннерниң чадалары ам-даа мурнувуста.

/ Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

| МЕДЭЭ |

«Ак чем – 2022» сүт байырлалы болуп эртер

2022 чылдың август 14-те, “Азия төвү” скульптура төвүнүн девискээринге «Ак чем – 2022» республиканың аш-чем мөөрейи болуп эртер.

«Наадым – 2022» малчыннар байырлалында эртер мөөрей чалаң сүттен тыва аш-чем бүдүрер сайгарлыкчы чорукту непередирин деткир.

“Эң эки таныштырылга,

“Чоннуң журизи”, “Улусчу уjur-чаңчылдарны арттырганы”, “Амгы технологиялар”, “Каш янзы аш-чем кылыглары” деп угланышкыннарга тиелекчилерни илередип, шаңнап-мактаар.

Сүт продукциязын болбаазырадыр бүдүрүлгө адырында сайгарлыкчы чорукту сайзырадыры-биле дериг-херекселдер садып алыр кылдыр мөөрейниң дээди шаңналы – 100 муң рубльди тыпсыр.

Мөөрейге сүт продукциязының хуу болгаш юридиктиг көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлери база хөй-ниити чемненелгезинде сайгарлыкчылар киржип болур.

Сүт база сүттен аш-чем аймаа санитарлыг нормаларга база Россияның болгаш Евразияның стандарттар негелделеринге дүүшкен болуру – мөөрейниң киржикчилеринге кол негелде.

Мөөрейниң киржикчилери

боттарының ак чемин база ооң технологтуг картазын таныштырып, жури кежигүннеринге амзадыр. Жури ак чемниң даштыкы хевир, амданы, өңү, чыды дээш өске-даа шынарларын көрүп, ак чеминиң каш янзызынга, ону таныштырганынга үнелелди бээр.

Мөөрейге киржир чагыны Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорукту деткир фондузунуң албан езунуң бо

сайтызынче: //fpptuva. ш/ азы дараазында адресче кириер: Кызыл хоорай, Эки турачылар кудумчузу, б.18, 214 дугаарлыг өрзэл, телефон 8-39422-36202.

Хей-аът көдүрлүүшкүннүг байырлал

Июль 29, 30 хүннеринде Сүт-Хөл кожууннун тургустунганындан бээр 80 чыл оюнга болгаш Наадымынга тураскааткан байырлыг хемчеглер болуп эрткен.

Ийи дакпыр байырлалдың баштайгы хүнү Кара-Чыраа сумуунун Наадым шөлүнгө кожууннун күш-ажылчы коллективтеринин байырлыг чыскаалы-биле эгелзэн. Ону кожууннун чагырга даргазы Алдай-Мерген Ховалыг биле кожууннун Төлээлекчилер хуралының даргазы Андрей Хертек күрүнө туттарын киискидип, аъттыг баштап үнүптерге, соондан 22 коллективтен 500 ажыг күш-ажылдың кижилеринин өөрүшкү долган арыннары улам байырланчыг шинчи кириген. Шах ындыг бедик хей-аът көдүрлүүшкүннүг байырлаарынга сүт-хөлчүлдерде чылдагаан хей.

Социал-экономиктиг көргүзүлгөр талазы-биле кожууннар аразында республика рейтингизинде Сүт-Хөл кожууннун 3-кү черни ээлзени безин улуг чедиишкин. Ол дээрже кожууннун бүгү чонунун шудургу күш-ажылы-биле чедип алган үрө-түннели. Ынчангаш адыр бүрүзүндөн шылгарааннар ол хүн шаңнал-мактал база хей болган.

ДӨРТТЭЭР ХОЙЛАР ОНДАРЛАРДА

Наадымның кол маадырлары – чайның изии, кыштың соогу дивейн, кара дерин төп ажилдап чоруур малчыннар. Сүт-Хөл кожууннун бо чылгы Наадым чемпионнарының бирээзи, ТР-ниң алдарлыг малчыны, “Алаак” көдээ ажыл-агый кооперативинин удуртукчузу, муңчу Буян Чангаевич Ондар. Бо малчынның коданы бир тускай деп улус чугаалажыр. Чүл дизе, ооң хойлары кезээде ийистээр. Оон-даа артык дөрт хураганы безин төрүптер ховар таварылгалар чүгле бо малчынның коданында болуп турарын улус кайгаар. Ындыг солун байдалды Хакасиядан бөлүк эртемденнер кичээнге апарып, шинчилел ажилдарын чорудуп кээп турган. А малчын ол дугайында кижикайгаар чүүл ол эвес деп чугаалады:

“Шээр малды таптыг өстүрерге, кончуг өзүгөн боор. 1995 чылдан тура мал малдап келдим. 2007, 2011 чылдарда Наадымнарда чемпионнааш, бо чылын ийиги чергениң чемпиону атка төлөптүг деп үнелел алдым. Бо кыш эки эрткен болгаш малдың чаш төлүн эки камгалап алырынга дөгүм болду. Ам сиген-ширбиил айтыры нарыдаар чыгы апарды. Чылдың-на 10 ажыг машина мал чемин белеткээр улус бис. Бо чылын суланы немей садар бис, чүге дизе сиген көңүс үнмээн. Бо чылгы Наадымны бедик деңгелде эрттирип турар деп эскердим. Бодум ышкаш малдан халбактанып чоруур Тываның бүгү малчыннарынга келир кышты хүр-менди эртип, быжыг кадыкшылдыг болурун күзээр-дир мен” – деп, малчын чугаазын доозуп турда, ооң өөнүн ишти Аржаана Каң-ооловна Ондар уламчылады: “Бот-орулгалыг мал малдап чоруур болганывыста, бирээви күрүнө ажылынга ажилдавас болза, дөрт кызывысты азырап-өстүрери нарын апар деп чугаалашкаш, мен Суг-Аксында эге школа башкызы болуп ажилдай берген мен. Ийи бодувус болгаш дөргүл-төрөл демниг болгаш, ажил-агый шуудап чоруур деп бодаар мен.

/ Буян, Аржаана Ондарлар.

Уругларывыстың улуу ТывКУ-ну кызыл диплом-биле доозуп алды, а бичиизи чаа-ла алдыгы класстың өөреникчизи. Бо шагда күрүнөдөн “эккел” деп негеттинеринин орунга, мал өстүрүп, кижик бүрүзү боттары кызар болза, амыдырал шуудаар. Бис өстүрүп алган малывысты садып-саарып тургаш, Кызылда чаңгыс өрээлдиг бажың садып алыр аргалыг болдувус. 2016 чылдан тура “Кыштаг” губернатор төлөвилелиниң киржикчилеринге коданывыстан 200 баш хойну чылдың-на садар-дыр бис. Амгы үеде Чазактың талазындан чоннун амыдырал-чуртталгазын экижидери-биле хей төлөвилелдерни боттандырып турары дыка эки. Күрүнөдөн деткимче барда, чүгле кызып ажилдаары боттан хамааржыр.”

ХУРАГАН ДҮГҮНДЕН ЭНЧЕК ШЫНАРЛЫГ

Наадым байырлалында кидис салыр мөөрей база эрткен. Аңаа Алдан-Маадыр, Кызыл-Тайга, Ишкин болгаш Ак-Даш сумулардан дөрт команда киришкен. Түннелинде дооразы болгаш узуну 2 метр шевергини кончуг кылдыр кожууннун 80 чыл юбилейин бижээн кидисти Ак-Даштын командазы мөөрейниң негелдезинде көрдүнгөн 2 шак дургузунда кылып дооскаш, тилекчилер болган. Команданың капитаны Регина Ондарның чугаазы-биле, кидисти үш шоодай хураган дүгүндөн кылган. Хой дүгүнге көөрдө, хураган дүгү кириичел болгаш эдилээрже чиик,

белен элевес болуп деп, тайылбырлады.

– Бо мөөрейге киржирде, албан-биле чаш хураган дүгүн үш шоодайны чыып, белеткеп алган бис. Ниитизи-биле бо кидисче 20 хураган дүгү үнгени бо. Кылып алган кидизивисти эживис Айлаң Ондарга белекке бээр деп шийт-пирлеп алдымыс.

Кидис салыры, бирээде, дыка улуг демниг ажил, ийиде, шаандан тура тыва чон кидис салырын байырлал кылдыр эрттирип чораан. Бодум бичиимден-не ада-иемге дузалажып, кидис салырынга киржип турган мен. ТывКУ-ну дооскаш, дүк-биле ажилдаар технологияны эки сайгарып, кидистен аңгыда дүктен кылган ойнаарактар, чонактар, уктар дээш өске-даа чүүлдерни хөйү-биле кылып турар мен. Наадымнарда үш удаа киришкеш, Кызылга ийиги черниң шаңналын-даа ап турган бис. Бо удаада тилекчи болганывыска өөрүп тур бис” – дээш, шаңналын ап, халып ыңай болду.

АМЫДЫРАЛ ЭКИЖИП ТУРАРЫ ИЛДЕН

Наадым киржикчилеринин аразында хоочуннар база хей болган. РФ-тиң алдарлыг башкызы, 72 харлыг хоочун Татьяна Сүүр-ооловна Ондар кожуунун ийи дакпыр байырлалының эртип турарын дыка онзазынып, бодунун бодалы-биле үлөшкен.

Бодум 42 чыл дургузунда партия кежигүнүгө бактаап, ажилдаан

Бо хүнде ко-
жуунда мыйыс-
тыг бода мал - 12961
баш, ооң иштинде саар
инек - 5644 баш, шээр
мал - 166403 баш,
ооң иштинде төрүүр
мал - 77660 баш, чыл-
гы малдың саны -
5606, хаван - 516 чет-
кен. Ниитизи-биле
50479 баш анай-хура-
ганны камгалап алган.
– “Аныяк өг-бүлеге –
кыштаг” губернатор
төлөвилелинде 42,
“Чаа сорук төлөвиле-
линде 8 өг-бүле
киржип турар.

/ Татьяна Ондар, РФ-тиң алдарлыг башкызы.

лаларның туттунуп, немежип турарын көрүңер даан. Оон аңгыда, мал бажы республикада өзүп-көвүдөп турар-дыр, оруктарны септеп, көвүрүглери тудуп турар. Мындыг хөгжүлделиг амыдыралды эки дивес арга чок. Ынчангаш, улгады берген кижидир мен, республиканың чонунга бот-боттарывысты бактажырын соксаткаш, эки чүүлдерни эскерип, бурунгаар хөгжүлдө дээш демниг болуулуңар деп кыйгырыксадым – деп чугаалады.

Наадым шөлүнгө байырлал ол хүн 18 харга чедир аныяк мөгелер хүрежи-биле доозулган. Аңаа Сүлдө Донгак шүүлген, Түметей Ширижик үжүрлөшкен.

/ К. МОНГУШ.

/ Чуруктар авторнуу болгаш Мария СААЯНЫЫ.

/ Чодураа Ондар, Айлаңмаа Ондар, Аяс Ондар, Чыргал Сарыглар, Шораан Ооржак, Регина Ондар

(Төңүзү. Эгези 5-ки арында)

**Тыва Республиканың Дээди Хуралының
(парламентизиниң) үшкү чыыжының депутаттарының
чаңгыс мандаттыг округтар талазы-биле бүрүткеттирген
кандидаттарының дугайында МЕДЭЭЛЕР**

Чаңгыс мандаттыг Восточный № 6 соңгулда округ талазы-биле

Фамилиязы, ады, адазының ады	Идам Диана Степановна
Төрүттүнген чылы	1980
Төрүттүнген чери	Тыва АССР-ниң Мөңгүн-Тайга районунун Мугур-Аксы суур
Кандидаттың чурттап турар черинде Россия Федерациязының субъектизиниң, районунун, хоорайының, өске чуртталга пунктузунун ады,	Тыва Республика, Кызыл хоорай
Профессионал эртемниң дугайында медээлер	Күрүнениң профессионал дээди эртемниң өөредилге албан чери «Россияның эрге-хоойлулуг шиидилге академиязы» 2010
Кылып турар ажылы	Өг-бажыңының ажыл-агыйы
Кандидат кылдыр депшиткени	«ЧӨПТҮГ РОССИЯ – ПАТРИОТТАР – ШЫН ДЭЭШ» Социалистиг политиктиг партияның Тыва Республикада Регионалдыг салбырындан депшиткен
политиктиг партияга кандидаттың хамааржылгазының дугайында медээ	«ЧӨПТҮГ РОССИЯ – ПАТРИОТТАР – ШЫН ДЭЭШ» Социалистиг политиктиг партияның кежигүнү
Соңгулда киржикчизиниң эрге-байдалы	Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының 2022 чылдың август 01-де үндүрген № 39/227-5 шийтпиринге даянып, кандидат кылдыр бүрүткеттирген

Фамилиязы, ады, адазының ады	Надыл Ульяна Севеновна
Төрүттүнген чылы	1963
Төрүттүнген чери	Тыва АССР-ниң Эрзин районунун Эрзин сууру

Кандидаттың чурттап турар черинде Россия Федерациязының субъектизиниң, районунун, хоорайының, өске чуртталга пунктузунун ады,	Тыва Республика, Кызыл хоорай,
Профессионал эртемниң дугайында медээлер	Ленинградтың Чоннар найыралы орденниг Н.К. Крупская аттыг күрүнениң культура институту, 1988
Кол ажыл, албан кылып турар чери	Кызыл кожунунун Каа-Хем хоорайжыттыг суурунун чагыргазы
Ээлеп турар албан-дужаалы (азы кылып турар чүүлү)	Социал айтырылгар болгаш информацыг политика талазы-биле оралакчы-дарга
Кандидат кылдыр депшиткени	Бодунун кандидатуразын идип үндүрер чурум ёзугаар депшиткен
Соңгулда киржикчизиниң эрге-байдалы	Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының 2022 чылдың август 01-де үндүрген № 39/228-5 шийтпиринге даянып, кандидат кылдыр бүрүткеттирген

Чаңгыс мандаттыг Сүт-Хөлдүн №10 соңгулда округ талазы-биле

Фамилиязы, ады, адазының ады	Ондар Амир Хурен-оолович
Төрүттүнген чылы	1970
Төрүттүнген чери	Тыва АССР-ниң Сүт-Хөл районунун Суг-Аксы сууру
Кандидаттың чурттап турар черинде Россия Федерациязының субъектизиниң, районунун, хоорайының, өске чуртталга пунктузунун ады,	Тыва Республика, Сүт-Хөл район, Суг-Аксы суур
Профессионал эртемниң дугайында медээлер	Красноярскиниң күрүнениң педагогика институту, «Күш-культура, педагог деп немелде мергежилдиг» специальность талазы-биле, 1994
Кол ажыл, албан кылып турар чери	Тыва Республиканың күрүнө бюджеттиг албан чери «Сүт-Хөл районунун спорт школазы»
Ээлеп турар албан-дужаалы (азы кылып турар чүүлү)	Тренер
Кандидат кылдыр депшиткени	Бодунун кандидатуразын идип үндүрер чурум ёзугаар депшиткен
Соңгулда киржикчизиниң эрге-байдалы	Сүт-Хөл кожунунун девискээр соңгулда комиссиязының 2022 чылдың август 01-де үндүрген № 8/17-5 шийтпиринге даянып, кандидат кылдыр бүрүткеттирген

Фамилиязы, ады, адазының ады	Куулар Начын Сүге-Маадырович
Төрүттүнген чылы	1988
Төрүттүнген чери	Тыва АССР-ниң Чадаана хоорайы
Кандидаттың чурттап турар черинде Россия Федерациязының субъектизиниң, районунун, хоорайының, өске чуртталга пунктузунун ады,	Тыва Республика, Кызыл хоорай,

Профессионал эртемниң дугайында медээлер	Күрүнениң профессионал дээди эртемниң өөредилге албан чери «Россияның эрге-хоойлулуг шиидилге академиязы», 2011
Кылып турар ажылы	Хуу сайгарлыкчы
Кандидат кылдыр депшиткени	«ЧӨПТҮГ РОССИЯ – ПАТРИОТТАР – ШЫН ДЭЭШ» Социалистиг политиктиг партияның Тыва Республикада Регионалдыг салбырындан депшиткен
политиктиг партияга кандидаттың хамааржылгазының дугайында медээ	«ЧӨПТҮГ РОССИЯ – ПАТРИОТТАР – ШЫН ДЭЭШ» Социалистиг политиктиг партияның кежигүнү
Соңгулда киржикчизиниң эрге-байдалы	Сүт-Хөл кожунунун девискээр соңгулда комиссиязының 2022 чылдың август 01-де үндүрген № 8/18-5 шийтпиринге даянып, кандидат кылдыр бүрүткеттирген

Чаагайжыттыг суур чартык миллион акша-биле шаңнадыр

Тываның кожун-хоорайларының, суурларының аразында чаагайжыдылга, ногаажыдылга болгаш девискээрлерин арыг-силег тутар талазы-биле мөөрейни чарлаан. Июль 29-та эгелзэн республиканың муниципалдыг тургузулгаларының аразында мөөрейниң тиилекчилерин эки шаңналдар манап турар.

Ону республиканың хоорай болгаш көдээ девискээрлерин аштап-арыглаар болгаш чаагайжыдар шалыпчы ай-биле капсырлаштыр эрттирер.

«Эң-не чаагайжыттыг суур» болгаш «Эң-не чаагайжыттыг муниципалдыг тургузуг (муниципалдыг район, хоорай округу)» деп ийи кол шаңналдың тиилекчилерин илередир.

Көдээ суурлар аразындан үш тиилекчини шилиир. Бирги черни чаалап алган суур 500 муң акша-биле шаңнадыр. Ийиги, үшкү черлер алган суурлар

300, 400 муң рубльдин шаңналынга төлептиг болур.

Кожуннар болгаш хоорай округтарының аразында тиилекчилерни тускай машина-техника-биле шаңнаар.

Ол ышкаш мөөрейниң идепкейлиг киржикчилерин тускай шаңнап, демдеглээр.

«Чаагайжыдылга ажылынче чонну идепкейлиг кириштиргени дээш», «Эң чаа чартыкчы арга-хевирлер дээш», «Эң идепкейлиг киржилге база чогаадыкчы арга-хевирлер дээш» база «Кадыг боктарны аңгы чыып, бөлөр ажылды ажыглап эгелзэни дээш» деп 5 тускай шаңналдарны тургускан.

Ол дээрге: триммерлер, электрогенераторлар, бензохирээлер база аңгы бок чыыр улуг тускай савалар дээн ышкаш өртектиг белектер болур.

Киржикчилерниң көргүзүлгелерин 14 аңгы кезектен тургустунган негелделерни өөренип көрүп тургаш тиилекчилерни илередир мөөрей комиссиязын

Тываның Чазааның оралакчы даргазы – республиканың одалга болгаш энергетика сайыды Мерген Дагба удуртур.

Улуг өртектиг шаңнал-макталдыг мөөрейниң киржикчилери бир-ле дугаарында боттарының кожун-хоорайларының, суму-суурларының аттарын бижээн адрестерже, кудумчуларның аттарынче база бажыңнарның шын дугаарлап, чыскаал аайы-биле бижээнинче кичээнгей салыр болза эки.

Чагырга бажыңының, ооң девискээриниң, ол чоок-кавы черниң аян-шинчизи, суурнун арыг-силини, эртенги, кежээки болгаш дүнеки үеде кудумчуларның чыры, ногаажыдылгазы, чонга дыңнадылгар азар тускай самбыраның бары база чугула.

Чоннун дыштаныр, төөгүлүг база тураскаалдыг черлеринче кандыг кичээнгей салганын, девискээрин ногаанчыдар субботниктерни, санитарлыг арыглаашкынны чорудуп турарын,

уруглар ойнаар шөлчүгештерин дерип-селзэнин база хынаар.

Шыңгыы негелделер бокка хамаарышкан. Мөөрейниң киржикчилери чүгле чеже бок чыыр тускай сава барының дугайында эвес, а бокту аңгылап чыырынга чонну чаңчытырар дээн арга-дуржулгазын, чаагайжыдылга болгаш арыглаашкын талазы-биле муниципалдыг кандыг программаларны ажилдап кылганын көргүзер ужурлуг.

Кадыг коммунал бок чыыр талазы-биле тускайлаан регион оператору-биле кады ажылдаар хем-чеглерни планнап алганы болгаш ону доктаал-саавыр-биле бадылап, керээ-дугуржулгага ат салганын тускай демдеглээр. Тускайлаан бок төгөр черлерни тургусканын болгаш кайы-хамаанчок, тускайлаан черлерден аңгыда, өске черлерже боктар төккенин база хынаар.

Тыва Чазактың парлалга албанының медээзинге үндезилзэн.

Хартыганың сөңү

Аяс Март-оолович КУЛА:

1987 чылдың июль айның 29-та Мугур-Аксы суурга төрүттүнгөн. 2010 чылда Тыва КУ-нун физика-математика факультетин дооскаш, шериг албан-хүлээлгезин эрттирген соонда, 2011-2014 чылдарда Кызыл кожуунун үндүрүг инспекциязынга программистеп ажылдаан. Амгы үеде ТР-ниң ИХЯ-ның тускай сорулгалыг даалга күүседир кезээнде улуг лейтенант эргелиг ажылдап чоруур. Өг-бүлелиг, оолдуг, кыстыг. Ада-иезиниң алды ажы-төлүнүн хеймер оглу. Мөңгүн-Тайга кожуунун Чаан мөгези (2012 ч.), Тыва Республиканың Хартыга мөгези (2020 ч.).

ТАР-ның 100 чылында улуг хүрешке 16 мөге аразынче киргеш, олудумче четпейн чыдырымда, дораан шөлче катап чалапкан. Күчүтен мөге Аяс Монгушка таварыштырыпкан. Октаттым...

— Октадып чорааш, Хартыга чедир берге орукту эрткеш, кожуунун адын бедик көдүрүп келгениңерни чонуңар үнелеп турар.

— Аңаа чоргаарланып чор мен. Бодум Начын мөге атты 2019 чылда Чөөн-Хемчикке 128 мөге аразыңа 4-че киргеш, Хартыганы 2020 чылда Наадым хүрежинге ийи Начын, бир Арзылаңны октааш, 4-че киргеш, күсөттүм. А шаңналдың бодун бо чылын Россия хүнүнде Чазак Даргазының холундан алганым ол.

ЧОНУМ-БИЛЕ УЛЕЖИКСЭЭН МЕН

— Ол шаңналыңар, Хартыганың кежиин төрзүн кожууңар чону-биле үлежип, чараш байырлалды эрттирдиңер...

— Бөдүүн ишчи чонумга, Улуг, Биче Мөңгүннерге кезээде сөгүрүп чоруур мен. Кандыг-даа чедиишкини олар-биле үлөшпөс болзумза, сагыжым өйүп чоруп бээр, ынчангаш эш-өөрүм болгаш улуг мөгелерни чалап, эдиртип алгаш, четтивис. Кожуунун чону 1 сая рубльди чыып, деткиди, удуртулгазы хемчеглерни органиастап эрттиржи берди. Бүгү чонумга сеткилим ханызындан четтиргенимни база катап «Шын» солуну таварыштыр илередип көрейин. Ол ышкаш Тываның алдарлыг артистери Каң-Хүлөр Саая, Ай-Хаан Ооржак болгаш өске-даа аныяк ыраажылар Дарый, Довукай дээш өскелерге-даа чонга солун концертти бараалгатканынга четтиргеним илеретпес аргам чок.

— Мөгениң сеткилиниң ханызында оон өске өөрүүр чылдагааннар база бар боор аа?

— Авам. Серен Хертековна Кула. Чонумдан аңгыда, эң-не улуг өрөм — авамда деп минип чор мен. Ол эвес болза, мээң мынчап чоруур харым чок. Авам бүгү назынында башкылап чораан, ам 80 харлыг. Бо хүнде мээң чанымда чорууру — өөрүшкүм. Ол ышкаш ажы-төлүм, кады чурттаан эжим — аас-кежиим.

— Кижилерде эң-не кол чүнү үнелээр силер?

— Кандыг-даа улуг чедииш-

кин чедип алгаш, бөдүүн, чончу, Киж болуп артып каары чугула деп санаар мен.

1 МЕТР 88 САНТИМЕТР

— Мөгелер рейтингинде Силерни дурт-сын талазы-биле эң бедик мөге деп айтып турары шын бе?

— Тывада билдингир эмчигис Аркадий Александрович Начын 16-же кирген мөгелерниң узунун, хөрзүнү калбаан, дөңмээниң чоонун, холунун дыңзын дээш өске-даа талаларын хемчээп, рейтингини тургузуп турган. Дурт-сын талазы-биле 1 метр 88 сантиметр деп мени ынчаар айтыкан чүве. А херек кырында, бо хүнде Чөөн-Хемчиктен мөге Гурам Монгуш менден 7 см бедик. Ол 1 метр 95 сантиметр кижини.

— 115 кил деңзилиг мөгеге содак-шудак, тыва хеп-сын тывары берге бе?

— Ылаңгыя идик тывылбас. 44 хемчээлдиг кадыг болгаш хүрежип кедер идикти, содак-шудакты чүгле Моолдан тып алыр чордум. Тыва тонумну Кызылда даарадып ап турар мен.

— Моол мөгелер-биле амы-хууда харылзааңар кандыгыл?

— Тархан Авырга Өсөхбаярны дыка сонургаар турдум. Ооң-биле таныжып алганымга чоргаарланыр-дыр мен. Моолдар Мөген-Бүрөн суурну ам-даа Бай-Оваа дижи хевээр. Мени оон деп билип алгаш, Бадрал чогу боорга, чоок тыртар, төрөзгилер чорду.

— Мөгелерниң күрүне демдектерин арыг мөңгүнден кылыр дээр. Ону федерация белеткеп бээр бе?

— 120 грамм арыг мөңгүнден демдекти мөге боду чагыдып кылдырар. Мээң бөргүмде Хартыганы Айбес Өлчей деп билдингир ус-шевер мастер кылган. Күчүтениң демдээн алдындан кылыр.

— Хүрештен алаагарда, чүнү канчаар-дыр силер?

— Шыдыраалаар.

— Хүреш үезинде эң-не берге сегиржип алыышкын каяа, кажан болган?

— Ам-даа мурнумда деп билип тур мен.

— Интервью дээш четтирдивис. Тиилелгелерже орууңар ак болурун номчукчулар мурнундан күзөдим!

/ К. МОНГУШ.

/ Чуруктарны А. Куланың хууда архивинден, интернеттен алган.

/ Кызыл хоорай. 2022 чыл. Россия хүнүнде ТР-ниң Чазанга Хартыга мөге күрүне шаңналын Аяс Кулага тывысканы.

Хей чылдар дургузунда кожуунундан күрүне чергелиг ат чедип алган оода чаңгыс мөге кажан-на үнүп кээр ирги дээн мөңгүн-тайгажыларның манаашкыны ам-на боттанган. Чаңгыс чер-чурттуу Аяс Кула бо чылын Россия хүнүнде ТР-ниң Чазак Даргазының холундан Республиканың Хартыга мөгези күрүне шаңналын алган. Ук кожуунун чонунун өөрүшкүзүн мөгелер-даа, аарыкчылар-даа кончуг эки билип турган.

Күрүне чергелиг ат алган соонда, Тываның Хартыга мөгези төрзүн кожуунунун чонунга хүндүткелдин демдээ болуп «Хартыганың кежиин» деп республика чергелиг хемчегни Мугур-Аксынга тус черниң удуртулгазы-биле демнежип тургаш, эрттирген. Аңаа хүреш, ча адарыңа мөөрейден аңгыда, хол бөмбүү, баскетболга эр-хөрзөжөн командалар аразыңа маргылдаалар эрткилзэн. Тиилекчилер 5 муңдан 50 муң рубль чедир шаңналдарны алган.

— Чонун човатпаан, чоруу сүрлүг мөгениң бир дугаар содак кеткеш, шүглүп үнген үезинден эгелзэш, Хартыга деп атка чедир эрткен орууңар сонургадып көөр силер бе, Аяс Март-оолович?

— Июнь 1-де 5 харлыымда Кызыл-Хая суурга хүрешкеш, бир дугаар шүүлгөн мен. Ынчан шаңналга алганым агаарга уждар ойнаарактың ыяштарын авамның башкы эштери: «Самбырага бижээн чүүл айтырыңа эпигидир» — дээш, үлежи ап турганын сактыр-дыр мен...

— Улуг спортче киреринге тренер башкылары улуг рольду ойнаар дээр. Баш-

тайгы тренериңер кым ирги?

— 3 класска турумда, ада-ием Кызыл-Хаядан Мугур-Аксыңче көже бээр, 7 класска чедир аңаа тренер башкы Шыдыраа Шериг-оолович Донгак бисти, кезек оолдарны, хүреш аргаларыңа өөредип турган. Оон 8 классан тура Кызылдың 5 дугаар школазыңа өөрөңгөш, доостум. Ол үеде хүреш-биле чергелештир өске өөрүм-биле хол бөмбүү, баскетболга ойнап турган бис.

— Дурт-сыныңар хол бөмбүү, баскетбол ойнаарыңа тааржыр-дыр деп, силерни ынаар кыйгырып турган чадаваз боор аа?

— Чогум ойнап чораан-даа болзумза, хүреш черле бири черге турган.

— Кажан шыңгыы хүрежип эгелзэн силер?

— Школа соонда, Мөңгүн-Тайгага «Найыралдың начыны» хүрешке 18 харлыг мөгелер аразыңа үжүрлөшкөш, ынчан хүрешке шыңгыы белеткел херек дээрзин билип, сонургалым улам дыңзыг апарган. Оон студент чуртталга, шериг албаны, ажил-агый, өг-бүлө, уруг-дарыг... Хостуг үени чүгле спорт залыңа эрттирип, хүрешти черле кагбаан мен. «Авто-мобилист» спорт залыңа Күчүтениң Аяс Монгуш, Эрес Кара-Сал, Чан мөге Сайын-Белек Тюлюш дээш өске-даа улуг мөгелер белеткенип турда, олардан кижини көрүп, билип алыр боор чорду.

— Ук-төөгүңерден алыр болза, мөгелер чурту Сүт-Хөлдөн дээр?

— Ачамның ачазын Ховалыг Кула Бойдуевич дээр. Ол кырган-ачам Сүт-Хөлдүн Бора-Тайга чурттуг. Чамдыкта

кады хүрежип чоруур эштерим Сүт-Хөл мөгези-дир сен-даа дээр чүве харын. Сүт-Хөл чонун дөмей-ле чонум дээр мен. Ынчалза-даа, өскөн-төрзүн черим Мөңгүн-Тайга болганда, ооң адындан хүрежип чоруурум бо.

ОКТАТКАН ТУДУМ МЕРГЕЖИИР

— Удаа-дараа улуг хүрештерге киришкеш, сураглыг мөгелерге таваржып турган болгай силер.

— Ийе. Айтырыңар утказын билип кааптым. Октаткан тудум улам мергежири боор чорду. Хартыга атка чедери нарын, хей дерни төгөр, кызыл күштү үндүрер дээрзин бо-ла хүрежип келген чылдарымда көрдүм. Оода кожуун Начыны атты алгаш, рейтингже кирери безин аныяк мөгелерге берге болуп турар. Эң-не кол чүве, шыңгыы белеткел болгаш кижиниң бодундан хамааржыр. Ындыг-даа болза, кожууннардан келген аныяк мөгелерни хүреш эгезинде улуг мөгелерге чиш кылдыр каап бээр байдалдар база тургулаар. Ол дугайында айтырыңы ТР-ниң Хүреш федерациязының хуралыңа көдүрүп чугаалаарывыска, улуг мөгелер чөпсүнгөн. Канчаарга-даа, күштүг кижини өнөр болганда, аныяк мөгелер хүрештерден чыда калбайн, кожууннарын кезип чорааш, боттары арга-дуржулганын бедидип, хүрежир болза эки.

— Октадыпкеш, кайы хире хомудаар-дыр силер?

— Шыналда, күш четпейн барган болзумза, частырыгы бодумдан дилээр мен. А

Орденниг Бии-Хем кожуун

Манчы Кыдат империяның составына Тыва кирип чораан шагда Бии-Хем Даа-Ван кожуун административтиг девискээр турган. Маады биле Чооду ийи сумуларлыг Даа-Ван кожуунунуң ара-албаты чону Бии-Хемде Ус, Өөк, Баян-Кол, Черби, Таспы, Таңды сынның эдээнде Шивээлиг-Хем, Хараалыг-Хем, Арысканныг-Хем, Хөл-Өөжү ынчаар көжүп чурттап чорааннар.

/ Байкара Дамчаевич Хөвөңмей, чогаалчы, ТАРНЫҢ, ССРЭ-НИҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛДЕРИНИҢ КЕЖИГҮНҮ ЧОРААН.

Тывага Октябрь революциясы тиилеп, Тыва Арат Республика тургустунарга, Маады кожуун тургустунган, 1923 чылда Өөк кожуун кылдыр эде адаан. Тыва Арат Республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң 1932 чылдың июль айның 16-да доктаалы-биле Бии-Хем кожуун деп адаан. Ынчангаш Бии-Хем кожууннуң тургустунган хүнүн 1932 чылдың июль 16 кылдыр албан ёзузу-биле хүлээп алган. 2022 чылда Бии-Хем кожууннуң 90 чыл оюн ооң хөй омак-сөөк чурттакчы чону демдегледип эрттирип турар.

Туран хоорай, Хадың, Тарлаг, Аржаан, Өөк, Суш, Сесерлиг, Хүт, Севи, Шивилиг, Билелиг, Найырал сумулардан аңгыда, Бии-Хем кожууннуң девискээринге совет үеде Кызыл хоорайның чоогунда Вавилин этпээ, Баян-Кол, Ээрбек, Черби, Кара-Хаак сумулар база хамааржып турган. Кожууннуң төвү Туран хоорай кылдыр доктааткан. Бии-Хем кожууннуң күүсекчи комитетиниң даргазынга эң-не баштай Баян-Кол чурттуг Бай-Кара Чырандаевич Сарыг-оол томуйлаткан.

Агаар-бойдузу чараш, тараа тарып өстүреринге таарымчалыг, тайга-сын-нарында аң-мең, кат-чимис эндерик, бай-байлак Бии-Хем Россиядан көжүп келген орус тараачыннарын база чурту апарган. Тывага баштайгы орус сууржугаштар Бии-Хемниң девискээринге туттунган. Оларның элээн улуглары Туран биле Өөк суурлар.

ИННОКЕНТИЙ – ЭКЭЭНДЕЙ

Тыва улустуң хамаарышпас чоруунуң талалакчызы, Тыва Арат Республиканың тургузукчуларының бирээзи Иннокентий Сафьяновтуң адазы Георгий Павлович Бии-Хемниң девискээринге турмучуп чурттаар, бажың-балгат тудар, ажил-агый чорудар эргени 1885 чылда Даа-Ван кожуунуң чагыргазындан алган.

Георгий Павлович Сафьянов боду, ооң ук-салгалы Тываның экономиктиг болгаш ниитилел-политиктиг сайзыралынга үлүүн кириген.

Иннокентий Георгиевич Сафьянов элээди оол хар-назынындан тывалар аразынга чурттап, ажилдап, олар-биле эп-найыралдыг болгаш, тыва улустуң үзел-бодалын ындындан-на билер чораан. Ынчангаш тыва улус хамаарышпас күрүнелиг болур идеяның изиг талалакчызы апарган. Тываларның эрге-ажыын камгалаан политиктиг ажил-чорудулгазы дээш хаанның Россияның эрге-чагыргазы ону Урянхай крайдан каш-даа катап үндүр шөлзөн. Октябрь революциясы Россияга хып үнерге, Иннокентий Сафьянов чуртунче чанып келгеш, Тыва Арат Республиканы тургузарынга идепкейлиг киришкен. Совет үеде тыва күрүнениң политиктиг эрге-ажыктарын россияжи – моол – тыва деңнелге шудургу камгалааны дээш Иннокентий Сафьяновту ооң өскөн чурту Тывадан совет эрге-чагырга шөлүп үндүргеш, дедир чанып кээр эргезин казаан, ооң ат-алдарын хоругдаан. Тываның маадырлыг оолдарының бирээзи Иннокентий Сафьяновту тыва улус кажан-даа утпаан, ооң тыважаан Экээндей деп ады, тываларга чедирген ачы-буянының дугайында мырыңай тоолчургу апарган чугаалары салгалдан салгалче дамчып чораан. Ооң дугайында солун-сеткүүлдерде хөй бижээн. Иннокентий Сафьяновтуң тураскаалдарын Тыва Республиканың төвү Кызыл хоорайда Орус культура төвүнүң мурнунда, Бии-Хем кожууннуң Туран хоорайда тургускан. Иннокентий Сафьяновтуң ады Бии-Хем кожууннуң, Тываның төөгүзүнче балалбас кылдыр кирип бижиттинген.

ҮЖҮК-БИЖИК

Бии-Хем кожуунга баштайгы орус школа, эмнелге, хурээ ажиттынган. Маады кожуунуң чагырыкчызы Маады Лопсан-Осур ноян, эртем-билигниң уjur-дузасын медресе билер кижиге болгаш, бодунуң оглу Шываан-Көктү Туранның орус школазынче өөредип кириген.

Тыва Арат Республика үезинде Бии-Хем кожуунга чурттакчы чонну үжүк-бижикке өөредир ажил дыка идепкейлиг чоруп турган. Бии-Хемниң чурттакчыларының 90 хуузу номчуп, бижип билер апарган. Үжүк-бижик билер чорукка бедик чедишкиннери дээш Бии-Хем кожуун Республика ордени-биле 1940 чылда шаңнаткан. Туранга ажиттынган 2 дугаар тыва школаның директору Манзырыкчы Тан-

зыновна Тонгакка база Республика орденниг тывыскан. “Орденниг Бии-Хем кожуун” деп чугаа ынчан тыптып келген.

ДАЙЫН ҮЕЗИНДЕ

1941 чылда немец фашист Германия Совет Эвилелинче хенертен халдаан. Ада-чуртуң Улуг дайынының үезинде Бии-Хемниң орус, тыва болгаш өске-даа нация чурттакчы чону чүгле аар бергелерниң эвес, а быжыг эп-найыралдыг шылгалдазын эрткен.

Орус өг-бүлелерниң дайылдажып шыдаар эр кижилери бөлүк-бөлүү-биле фронттуже чоруй барганнар. Бии-Хем чурттуг тыва танкистер Биче-оол Маспык-оолович Байкара, Михаил Мыртынович Кызыл-Тас 1943 чылдың май 20-де дайынче аъттаныпканнар. Ол-ла чылдың сентябрь 1-де фронттуже чоруткан 206 аъттыг шериглерниң аразында Бии-Хем кожуундан 20 эки турачылар бар.

Бии-хемчилер Кызыл Шеригже чылыг алгы тоннар, хол хаптары, кидис идиктер дээш өске-даа хеп аймаан дуза кылдыр чоруткан. Совет Армияга самолеттар тудуп бээри-биле 10 муң акшаны чыырынче Бии-Хемниң херээжен чонун Ооржак Севи кыйгыргаш, боду 1000 акшаны салган. Оон кыйгырыын Лукерья Щенова деткип, “Бистиң адалары-выс, оолдары-выс дайындан дириг чанып келзин дээш, тиилелге бодум үлүүмү кирип, 1000 акшаны салдым” деп чугаалаан. Бии-Хемниң херээжен чону 10 муң акшаны чыгаш, самолеттар тударына кириштирген. Фронтуга хөй дузаны чедиргени дээш, Бии-Хемниң элээн хөй араттарына күрүне шаңналдарын

/ Бай-Кара Шөжүлбеевна Долчанмаа, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң даргазы, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Советтериниң депутады чораан.

тывыскан. Оларның аразында Демчи Намдакович Оюн (сенатор Дина Оюнуң кыргана-аказы) Куш-ажылчы Кызыл тук ордени, Байкара Кашпык-оолович Онгек Кызыл Сылдыс ордени, Аван-оол Чамбалаевич Оюн, Болдуш Тюлюш, Оюн Карашпаевич Сотпуй-оол Республика ордени-биле шаңнатканнар.

ТАЙБЫҢ ҮЕДЕ

Куш-ажылчы ажил-хектерге база бии-хемчилер шылгарап үнгеннер. 1949 чылда “Кочетов” колхозтуң аныяк тараажызы Маады Анандыевич Парынмаага дүжүт ажаалдазынга бедик чедишкиннери дээш, Социалисттик Куш-ажылдың Маадыры атты тывыскан. Ленин орденниг “Кызыл тараачы” колхозка хөй чылдар дургузунда ажилдааны, ажил-агыйны билдиги удуртуп келгени, колхозтуң шылгараңгай чедишкиннери дээш Петр Васильевич

Астафьев база Социалисттик Куш-ажылдың Маадыры ат-биле шаңнаткан.

Совет күрүнениң эң бедик шаңналы Ленин ордени-биле Бии-Хем кожууннуң 19 ажил-ишчилери шаңнаткан. Оларның аразында малчыннар Байыр Миндрияевич Барилдии, Биче-оол Шожаевич Ховалыг, Кызыл-оол Коңзурунмаевич Сарыг-оол, Михаил Багай-оолович Сарыг-оол, Маады Аганакович Сюрюн, саанчылар Домна Родионовна Завьялова, Пульхерия Евстигнеевна Фунтикова, механизаторлар Виктор Григорьевич Сиваев, Николай Иванович Овчаров, Василий Седипенович Кечил-оол, башкылар Николай Иванович Орлов, Нина Васильевна Селина дээш удуртукчу ажилдарга ажилдап чораан хоочуннар бар.

Күрүнениң шаңналдары-биле куш-ажылы демдеглеттинген ишчилерниң, оларның-биле кады ажилдап чораан хоочуннарын кызымак куш-ажылының ачызында Бии-Хем хөгжээн. 1980 чылдарның ортаа үезинде кожуунуң малының саны 1 миллион чоокшулап, олар-белчиир чедишпестей берген чылдаган-биле ынчангы Бии-Хем районга малдың баш санын өйлеп азырап өстүрер ужурга таварышкан.

Бии-Хем – Тываның хөгжүлдезинге көскү үлүүн кириген ат-сураглыг кижилерниң чурту. Бүгү делегейге билдингир бичии чурукчу Надежда Рушеваның авазы, тыва балеттиң баштайгы артистериниң бирээзи Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушева, Тываның улустуң чурукчузу Иван Чамзоевич Салчак, Тываның улустуң эмчизи Валерий Николаевич Ширпей дээш өскелерниң-даа улуг амыдырал-чуртталгаже, ажил-херектерже оруу Бии-Хемден коопаланып үнген.

Оларның ажил-херээн Бии-Хемниң чонунуң амгы салгалы төлөптий-биле уламчылап чоруур

Сайзыра-ла, Бии-Хем!

Ольга ДАМЧАЙ,
(ачазы М.К. Дамчайның архивин ажылгаан).

/ 1949 чылда “Кочетов” колхозтуң аныяк тараажызы Маады Анандыевич Парынмаа.

Радомир БАЛГАН:

“Тыва чон ындындан салым-чаяанныг”

Радомир Михайлович Балган Хову-Аксынга хей ажы-төлдүг бөдүүн өг-бүлөгө 2 дугаар оглу болуп төрүттүнгөн. Ооң ада-иези Елена Түлүшевна, Михаил Ховалыгович Балганнар ССРЭ үезинде комбинатка ажылдап чорааннар. Ол бичии чажындан-на хей дуңмаларын азыражып, ада-иезинге өмөк-демек болуп өзүп келген.

САЛЫМ-ЧАЯАНЫГ АЛЫШКЫЛАР

Ооң чурулгага салым-чаяаны уруглар садынга турда-ла илереттинген. Кады төрөөннери шупту чуруур салымныг. Оларның аразында база бир билдингир чурукчу апарган дуңмазы Роберт Балган амгы үеде Украинада тускай шериг операциясында киржип турар. Дуңмаларына ол онза хамаарылгалыг болгаш аажок деткиир. Эң-не солун чүве – оларны кым-даа өөрөтпээн, чайгаар-ла боттары чурутунуп эгелээн. Өгбелериниң аразында олар ышкаш салым-чаяанныг кижилер турган-даа болза, оларның ат-сывы, төрөл хамаарылгазы билдинмес болуп арткан.

Ооң чурулгага сонуггалы Р.Д. Кенденбиль аттыг уругларның хөгжүм болгаш уран чүүл школазынга өөренир орукка эккелген. Кады төрөөн дуңмазы Роберт база чыда калбаан. Радомирниң чурулга школазынга өөренир күзелиниң кайы хире күштүг болганын дараазында чүүл бадыйтап турар. Чурулга талазынче кирип алып дээш чеде бээрге, хостуг олут артпайн

барган болган. Ынчалза-даа ол аңаа ундаравайн, флейта талазынга хостуг турган олутче кире берген. Чартык чыл эрткенде, чурулга талазынга хостуг олут тыптырга, ынаар шилчиттирип алган. Ниити билиг школазын аңаа-ла дооскаш, улаштыр Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжин база доозуп алган. Күзел күштүгүде кандыг-даа шаптараазын моондак болбас дээр-ле шын. Радомирни өөрөдигезин доозуп алзын дээш, кым-даа аңаа дузалажып, деткип турбаан. “Дөртөн градус изиг-даа, соок-даа болза, хавак кырында ниити чуртталга бажыңындан тура парк аксында өөренир черивисче кылаштап-ла чораан бис. Кады өөренип турган эштерим аразындан маршруткага олурар кижиде-даа ховар чүве. Бир кыжын кышкы куртка чогуңдан, чайгы курткалыг кыштааш, аарып-аржып турганым база бар” – деп, ол сактып чугаалаар.

СОНУУРГАЛЫ – ДАЙЫНЧЫ МААДЫРЛАР

Баштайгы чурраан чуруун ол амдыгаа дээр онзалап сактыр. Шериг темага ооң сонуггалының оттуп келгени мындыг: “Бистиң Тожудан чаңгыс чер-чуртууус Михаил Артемьевич Бухтеев 10 харлыг тургаш, танкызы-биле эң-не күштүг скорост-биле аттышаан, баргаш бронепоездини буза үстүрүпкен. Ооң күжүндөн ок-чемзектиг, пулемёттарлыг 3 бронепоезд шөлү үрелген. Ол төөгүдө чаңгыс болушкун болган. Бронепоездче танкының чагдаары аажок берге. Ырактан-на танкыны боолап кааптар. Самолет болза бронепоездини боолап боор, а танк шыдаас. Шак ындыг маадырлыг чорукту ол кылгаш, чок болган. Бо дугайын сактып-сактып чуррааным кажан-даа уттундурбас”. Михаил Бухтеевтиң ук маадырлыг чоруун бичии чурукчунуң караанга чуруттунуп, сагыш-сеткилин ол хире оттуруптар кылдыр эге класска башкызы Маргарита Бидинеевнаның чугаалап бергени кончуг дээштиг болган. Ол-ла хүнден эгелээш, шериг темазы Радомирниң сонуггалын күштелдирип, амдыгаа дээр ооң чуруктарының кол темазы апарган.

Тайбың турар үеде ооң маадырларга тураскааттыг чуруктары эскет чок эртип турган-даа болза, Ада-чурттуң камгалакчыларын мөңгөжидер изиг күзелин, сорулгазын ол черле салбаан. 2019 чылда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Арзылаң Бегзи-Хуурактың омур-хевири ооң ийи дугаар ажылы болур. Ук омур-хевирни ийи дугаарында кылган дээр хире эвес, шынзыг болгаш шеврегин көстүр. А ооң бир дугаар чазаан улуг ажылы – ирбиш. “Бичиилеп тургаш канчаар, чаңгыс аай улгаттыр кылып каайн деп бодал-биле бодумга чигинмейн, дорт-ла чазап үндүрүпкен мен. Ол кепкалыг хурежи чораан. А мен ону хаваанда беш- адыр сылдыстыг тыва бөрттүг кылып каан мен. Ачамның төрөли боор кижиде. Каш-даа катап чурраан мен” – деп, ол чугаалаан.

Дайынчы маадырларга ооң ындындан-на ала-чайгаар кээп турар хүндүткели, чоргааралы, кээргел сеткили амгы үеде болуп турар тускай шериг операциясында киржип турар тыва оолдарны база оюп эртпээн. Ооң

/ Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну Георгий Абросимов биле чурукчу Радомир Балган.

шериг эрттирер күзели оттуг-көстүг чалыы үезинден тура амдыгаа дээр кыптыкпышаан хевээр. Ынчалза-даа кадының байдалы-биле ону шериг-же албайн барганын чурукчу хараадал-биле чугаалаар. “Тускай операцияга киришкеш чок болган оолдарны дыка-ла хараадаар-дыр мен. Ооң чоок кижилеринге, төрөлдөргө та кайы хире берге чүве. Ону бодап келгеш, сагыш-сеткил маажым олуртунмас, демей-ле дүвүрөп, хайныгып турар. Кажыдалга таварышкан өг-бүлелерге канчаар дузалап болурун боданып олургаш, маадыр оолдарның арын-шырайын мөңгөжидип каар-дыр деп бодалга келдим”.

Радомир Балган чер-чуртунга аажок ынак. Тыва чурт, ыраажылар, хөөмейжилер, тыва мөгелер, даңгына кыстар дээш ооң чурувас темалары-ла чок. Удавас ол чер-чуртунуң бойдузунуң чараш-каазын, Таңды-Уланы, Мөңгүн-Тайганы, Саян дагларын чуруун планнап турар.

ӨНҮГ ДАШТАРДАН КЫЛГАН БУДУКТАР

Тырттырган чурук биле чурраан чуруктуң ылгалы чүдөл дээрзин база сонуггап айтырдым. Тырттырган чурукту чеже-даа хөлөгелиг өрзөлгө азарга, ультрафиолет чип каапканындан 5 – 10 чыл болурга, оңуп каар. “Садылгарда тырттыргаш парлап каан чуруктарны азып алгаш, ооң куураарып, өңүн чидирип турарын, каракка чаңыга бергенинден эскербес бис. Элээн үр ол чурукту көрбөйн баргаш, ынчан дораан эскерип каар болур чүве” – деп, чурукчу Радомир демдегледип. Чурук шынарын чидирбесин дээш, тускай, аар өртектег, шынарлыг будуктар-биле чуруур. А ол будуктарның онзагай чүүлү – оларны өңүг даштарны чуура соктап тургаш кылганы. Ындыг будуктар-биле чурраан чуруктарны хүн караа чип шыдаас, кажан-даа өңүр-чаражын салбас, бажы-биле баар.

“Акрил, аэрозольдуг будуктар дээш чурукчу кижиниң материалдары-ла

хей. Чамдыкта эвээшти-даа, көвейни-даа ажылгаар апаар. Улуг чуруктарга будуктуң үнери-ле кончуг. Мээң чуруктарым хемчээли бичедек болгаш, будук шоолуг чарыттынмас. Улуг чурук чуруур болза, элээн хей будук кирер. Ындыг болганындан чурраан чуруктуң өртек-үнези база хамааржыр” – деп, Радомир Балган демдегледип.

Чурукчу кижиниң эң-не үнелээр чүүлдери үе болгаш материал болуп дээрзин ооң чугаазындан эскердим. Чогаалчы кижиниң чогаал бижирде, бүгү-ле чүүлду долгандыр сайгарып боданыры дег, чурукчу кижиде база-ла ханы утка сиңген, кижилерниң сагыш-сеткилин оттуруп, өөртүптер чурукту чуруп үндүрүп алып дээш, эвээш эвес үени чарыдаар. Оон аңгыда, чардыгышкыннар турбазы-биле, колдуунда кезээки азы дүнеки үеде ажылдап турарын чурукчу демдегледип. “Кудумчуда чуруттунуп турар чурукчулар дугайында чамдык улус айтыра бээр чадавас. Олар амыдыралы дээш хей улус хайныгып турар черге чуруттунуп чаңчыга бергени ол” – деп, чугаалады.

Бодунуң чедишкыннери хей-даа болза, бодунуң эвес, а дуңмазы Роберттиң чедишкыннерин онзалап демдеглээр болду: “2014 чылда “Сүбейдиниң омур-хевири” деп мөөрейге 1 дугаар чер алгаш, 100 муң акша-биле шаңнаткан. Ооң дузазы-биле ипотекага бажың алганы кончуг өөрүнчүг болду. Мындыг улуг шаңналдыг мөөрейлерни моон-даа соңгаар эрттирери күзенчиг” – деп, ол чугаалады. “Чүгүл бистиң өг-бүлөвис эвес, а тыва чон ындындан черле салым-чаяанныг улус” – деп, чурукчу санап чоруур.

Ооң келир үеде салып алган сорулгазы чүл дээрзин айтыраарымга: “Дайылдажып чоруур оолдарывысты канчаарга-даа деткиир мен. Дайын темазындан салдынмас мен. Кылыр ажыл-ла хей” – деп, ол харыялады.

/ Чыжыргана СААЯ чугаалашкан.

/ Чуруктарны авторнуң архивинден алган.

СҮТ-ХӨЛ КОЖУУННУҢ 80 ЧЫЛЫНГА

Үлүүмнү киирген мен

Сүт-Хөл кожуун тургустунганындан бээр 80 чылын малчыннар Наадымын таварыштыр эрттирген. Ынчангаш кожууннуң катап тургустунганының дугайында кысказы-биле бижи-дим.

Улуг кожууннарны бичеледир эде организаастаар дугайында ТАРН ТК-ның 1941 чылдың март 12-де № 10 (60) доктаалына үндезилээш, Сүт-Хөлдү Чөөн-Хемчиктен аңгылааш, аңгы кожуун кылдыр тургускан. Төөгү чаңгыс черге турар звес, бичии кожууннарны каттыштырар дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер чөвүлелиниң доктаалы ёзугаар 1960 чылдарның эгезинде Сүт-Хөлдү катап-ла Чөөн-Хемчик районунга каткаш, "Алдан-Маадыр", "Сүт-Хөл" ийи совхозтарлыг кылдыр эде тургускан. 1983 чылдың май айда Чөөн-Хемчик райондан аңгылааш, Сүт-Хөл районну катап тургускан. Чөөн-Хемчик районнуң «Октябрь 30 чылы», «Карл Маркс» совхозтарны чаа тургустунган Сүт-Хөл районуна дамчыдып берген. Ол совхозтар Хемчик хемниң оң талазында, а Сүт-Хөл район хемниң солагай талазында, харылзажыры берге дээш катап Чөөн-Хемчик районче шилчидипкен.

Сүт-Хөл кожуун — төөгүлүг черлерниң бирээзи. 1883 —

1885 чылдарда эрес-дидим араттар Оргу-Шөлдү олбук, Кара-Дагны шивээ кылгаш, бай хөреңгитеннерге, дарлакчыларга удур тура халыышкынны эгелзэннер. Төөгүден алырга, оларның ниити саны алдан ажыг турган, ынчангаш оларны алдан-маадырлар деп чон адай берген. Чоннуң ырыларында, сактыышкыннарында, Виктор Көк-оолдун "Сам-бажык" деп шиизинде, Степан Сарыг-оолдун "Алдан дургун" деп романында, Свердловск киностудиязының "Алдан дургун" деп кинофильминде болгаш өске-даа чогаалдарда оларның маадырлыг чоруктарының дугайында бижээн болгаш көргүскен. Алдан маадырларга тураскаалдарны Оргу-Шөлде, Алдан-Маадыр суурда, Хемчик көвүрүүнде тургускулаан. Оларны тургузарына Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы Ортун Эртине-евич Сарыгларның кириген үлүг-хуузу улуг. Оргу-Шөлде ийи тураскаалдарны боду чогаадып тургускан.

1983 чылда Сүт-Хөл район катап тургустунарда, Чыраа-Бажы ортумаа школазынга башкылавышаан, класстан база школадан дашкаар ажилдарның организаторунга ажилдавышаан, школаның партия эге организациязының секретары турган мен. Сүт-Хөл партия райкому келдирт-

кен, чеде бээримге, партия райкомунуң бирги секретарына Геннадий Санчы-Мидипович Иргит партия райкомунуң аппаратынга ажилдаарын сүмелзэн. Партия даалганы берип турда, кежигүн кижиле ойталаар звес, суртаал болгаш агитация килдизиниң ора-лакчызынга ажилдавышаан, партия политөөредилгени харылап турдум. Чоорту партия комиссия даргазынга, организация килдизиниң эргелекчизинге томуйлаттым.

Район тургустунганының баштайгы чылдарында ажил-агый, организация айттырылгаш, тудуг-суур бергедээшкыннерге таваржып турган. Албан-организацияларның ажилдаар оран-савалары, ажилдакчыларның чурттаар черлери чедишпес. Аалчылар чурттаар бажы чок. Партия райкомунуң ажилдакчылары "Сүт-Хөл" совхозтун дирекциязының конторазына, Сүт-Хөл Көдээ Сөвединиң өрзэлдеринге ажилдап эгелзэннер. Килдистер хензиг өрзэлдерге сын-марлажып турганнар. Партия райкомунуң секретары Г. С.-М. Иргит өг-бүлөзи-биле бичии өрзэлге, райкомунуң ажилдакчылары дөргүл-төрелдериниң бажыңнарына чурттап турганнар.

Ынчангы Сүт-Хөл районнуң девискээри Хемчик хемниң мурнуу талазында делгемнерден соңгу чүгүнде Хан-Дээр, Саян дагларына чедир чаттыла берген делгем девискээрлиг, одар-белчиинде хөй

мал-маганныг, сугаттыг тараа шөлдерлиг, тайга-таңдызында аң-меңниг, кат-чимистиг, эм ойттарлыг, аржаан сугларлыг черлерниң бирээзи.

Ада-чурттуң Улуг дайынына улус белек кылдыр мал-маганын берип, эрес-дидим оолдарын дайынча аъткарган. Дайынның киржикчилери политажылдакчы Монгуш Байыскаланга, взвод командири Монгуш Доржу дээш өскелерге-даа чоргаарланып чоруур бис. Оларның аттары-биле кудумчуларны адаан. Социалист Күш-ажылдың маадыры, "Алдан-Маадыр" совхозтун малчыны Дажы-Намчал Чыртай-оолович Ооржакка, ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң депутаты, Ак-Даш сүт-бараан фермазының саанчызы Шондайты Дөңгүр-Баштыговна Ховалыга, чогаалчыларывыс Екатерина Дүктүг-ооловна Тановага, Черлиг-оол Чашкынмаевич Кууларга, ат-алдарлыг артисттеривис Дарый Чүлдүмовна Монгушка, Станислав Николаевич Ирильге, мөгелеривиске чоргаарланып чоруур бис.

Тываның ат-алдарлыг күрүне ажилдакчылары база Сүт-Хөл кожуундан үнгүлзэннер. Кызыл-Тайга эге школазынга өөренип эгелзээш, Чадаананың ортумаа школазын шаңнал-макталдыг дооскаш, Ленинград хоорайга инженерниң дээди эртемни чедип алгаш, Ак-Довуракта асбест комбинатын тутканнарның бирээзи Чимит-Доржу Байырович Ондар бистиң чоргааралывыс. Ооң ады-биле кожуунда Кызыл-Тайга ортумаа школазын адаан. Ол ам-

даа омак-сергек, адак-бышкаа чиик, аныяктарга арга-сүмезин кадып чоруур.

Партия райкомунга ажилдап турумда, Президент Б.Н. Ельцин коммунист партияның ажил-чорудулгазын түр соксадыр дугайында чарлык үндүрүптерге, ажил чок анаала олурар звес, Сүт-Аксы ортумаа школазынга башкылай бердим. Ооң соонда школаның директорунуң оралакчызы, кожууннуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи, чонну ажилга хаара тудар төптүн директору албан-дужаалдарга алдан хар ажыр ажилдадым. Кожууннуң сайзыралына, эвээш-биче-даа бол, үлүг-хуумну кириген боор мен деп бодап чоруур мен.

Кожуун амгы үеге чедир сайзыралдың узун оруун эрткен. Чурттакчы чоннуң саны өскөн, амыдырал-чуртталгазы экижзэн, эртем-культуразы бедзэн. Коллективтиг ажил-агыйларны дүжүрген-даа болза, чон амыдырал-чурттаар аргаларын дилеп, хууда ажил-агыйын хөгжүдүп, коданнарында мал-маганын азырап, картофель, ногаа-чимисти өстүрүп, сайгарлыкчылап эгелзэннер. Тозан чылдарның сандараашкыннарын чон ажып эрткен. Моон-даа соңгаар бергелерни база ажып эрте бээривиске бүзүрээр бис.

Чедишшиктен чедишшиктен
Чечектел-ле, Сүт-Хөлүм!

Дамдынчап ХОВАЛЫГ,
күш-ажылдың болгаш
партия-совет органның
хоочуну.

Бүрүмаа кырган-авай

Бир катап Улуг-Хая совхозтун төвү Хайыракан суурга ажил-агый аайы-биле ол совхозтун директору Начын-оол Донгакович Балчий-оолдун опыт-дуржулгазын өөренип четкен мен. Ынчан мен Таңдының "Коммунизмниң херели" совхозка партком секретары болуп ажилдап тургаш, совхоз директорунуң хүлээлгезин түр када күүседип эгелеп турган үем.

Совхозтун хүндүлүг хоочуннарына директорунуң хамаарылгазы кончуг камныг, сагыш човаачал дарга болган. Ажил-агый-биле танышканым соонда, бир мурнакчы малчын Александр Хапык-оолдун коданынга келдвис. Аалының ишти Наталья Тюлюшова чазык, өөрүшкүлүг уткуп, бажыңынче чалап, шай суксунунда-ла барды. Аалдың эр ээзи Александр Кыргыс-ович-биле хөөрежип, шайлап олурувуста авазы деп шевергин, эрестии сүргей, муңгаранчыг чугаакыр кадай кижиле келгеш, мендилешкеш, менде-ле келди. Мээң ады-сывымыны, кайда-чүнү кылып чоруурумну сонугурап, аймак-төөгүмнү айтырып, төдү дыңнааш, оожургады.

Оюн уктуг деп чүвени

чугаа аразындан илип алгаш, өөрүшкүлүг кончуг чугаалап эгеледи. "Мээң күдээм оюн уктуг, Туран хоорайга чурттап чораан, Улуг-Хемниң бир билдингир даргазы Кызылбайның уругларының адазы" — диди. Мен ыт чок олургаш, чугаалап эгеледим. "Ол дээрме мээң ачамның кады төрзэн дуңмазы, мен ол өгге өзүп келген мен" — дидим. Мени кускаптап, чыттап шаг болду.

Бүрүмаа Түлүш Лопсан уруу Улуг-Хемниң Эжымге 1922 чылда төрүттүнген. Бичии чажындан ажилгыр-кежээ, топтуг мөзү-шынарлыг, чонну-биле кожа-хелбээ чурттап чораан. Бүрүмааның адазы фронтуга малын, аъттарын белекке чорудуп турганын, ылаңгыя тыва эки турачыларның командири капитан Кечил-оол Түлүш Өдөң-Шөл чайлаанга бо-ла төрелдеп кээр, коок-кавының аалдарының уруглары-биле дыштанып чораанын эки сактып, төөгүлөп берип чораан.

Бүрүмаа Лопсан уруу саанчы кижиниң кадыг-берге чымыштыг ажылы — хүннүн-не 25-30 баш инекти хол-биле саар, оларны суггарар, өдзэн аштаар турган. Сөөлзүредир совхоз директору турган Виктор Николаевич Винниковтун шудургу чоруу-биле бистиң фермага чаа инек саар аппа-

раттарны салып, саанчыларның ажылын чиигедип, саалда аппараттарын ажыглаарын өөредип эгелзэн. Ону бо угбавыс дораан өөрени шаап алгаш, аныяктардан шалыкын болганын кады ажилдап чораан эштери магадап чугаалаар.

Чаңгыс чер-чурттуглары Бүрүмаа Түлүш Лопсан уруунуң кижизиг чоруун үнелеп, чоргаарланып чоруурлар. Ынчанмайн канчаар, ол совхоз көвей адырларлыг ажил-агыйлыг, тарамык салбырларлыг турган. Улуг-Хемниң оң-солагай чарында малчыннарлыг, ферма, огород, ногаа өстүрген Тыва АССР-де эң-не мурнакчы, алдарлыг кончуг бай совхоз турган.

Бүрүмаа Лопсановна саанчылап, өөнүң ээзи ферманың инзэн кадарып чорааннар. Оон малчынааш

хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, улаштыр ажылын кагбайн чорааннар.

Күш-ажылга дадыккан болгаш бодунуң уруг-дарыын эртем-билигге чедирип алганнар. Улуг огул ада-иезиниң изин басып малчыннап, кодан хоюн хүлээп алгаш, республикада мурнакчы малчыннарның одуруунче кирген, ада-иезиниң адын сыкпаан.

Бо өгбелеривистиң кады кожа ажилдап чораан эш-өөрү: Мижит-Доржу, Сергей Шактар, Шөмбүл, Сарыг Самдан. Оларның алдарлыг Чэзбек, Калбак-Хады баары, Сенек, Ийи-Тал, Эжым бажы чиндиңнээш, Ыргайты, Ак-Көжээ ынаар чайлагарын магадап ханмаш.

Ол ышкаш малчыннар Чамбал Александр, Ооржак Биче-Бут, Допуй-оолдар, Тыва АССР-ниң алдарлыг тежежири Ирек Кызыл-оол, Арыг-Бажы салбырдан Хаптыг-оол Көк-оол мурнакчы малчын Бүрүмаа Лопсановна-биле эгин-кожа, арга-сүмезин солчуп чурттап, ажилдап чорааннар.

1966 чылда Бүрүмаа Түлүш Лопсан уруунга шудургу күш-ажылы дээш Күш-ажылдың Кызыл Тук орденин тывыскан. Тыва АССР-ниң мал ажылының алдарлыг ажилдакчызы, хөй шаңналдарның эдилекчизи, СЭКП Тыва обкомунуң Пленум кежигүнү, Тыва АССР-ниң Президиумунуң Хүндүлөп бижии-биле шаңнадып, аныяктарның дагды-

ныкчызы чораан кырган-ава бо чылын мугур 100 харлаар турган.

Улуг өгбевис үргүлчү-ле "Күш-ажылга ынак, шудургу болунар" деп чагыыр чораан. Бүрүмаа кырган-авай назыйла-даа бергеш, бичии чаш уругларын кижизидип, карактажып чораан. Аныяндан ус-шевер болгаш анаа черле олурбас, бир-ле чүүлү бышкан-даараан, дүктү ээрген, алгы-кешти эттзэн турар. Номчуттунарда карак шили кетпес, элзэн ыракта бижики номчуп кааптар. "Шын", "Тувинская правда" солуннарны номчааш, бодунуң үнелелин ыяп бээр. Ол чечен-мерген, ырлаза — ырлаар, кожамыктаар ажык чаңыг кырган-авай. Уруг-дарыына, төрөл аймаанга болгаш чонунга арга-сүмезин, чагыын берип, чоргаар чурттап чораанынга чаңгыс чер-чурттуглары чоргаарланып, сактып чоруурлар.

Ооң салгалдары Тыва-выстың төлөпиг эртем-билиглиг, ат-алдарлыг кадрлары бооп чурттап, көвей санныг чаштарны бодарадып, кижизидип, өстүрүп чоруурлар.

Күш-ажылдың хоочуну, алдарлыг малчын, хөй-хөй орден-медальдарның эдилекчизи кырган-авага мөгейдим.

Борис БАЛЧИЙ-ООЛ,
ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы, Күрүне албанының хоочуну, Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

"ЭНЕРГОСТРОЙ"
КХН тускайжыттыг хуу туугжу
МАГИСТРАЛЬНАЯ МИКРОРАЙОН

+7 923-559-5000
+7 923-265-1045

Төлөвилелдин документациязын
Красноармейская микрорайонда "Модуль"
КХН аймагдан кылган
http://energostr.ru/ сайтында салган.

Туугу калып чыгарылыш: 2022 чылдын октябры 8-тен
20 м/с/1730000-65-1; 65-1; 64-1; 65-1; 66-1;
67-1; 68-1; 69-1; 70-1; 71-1;

В ООО «Специализированный застройщик ЭНЕРГОСТРОЙ» требуются:

1. Машинист башенного крана
2. Машинист автомобильного крана
3. Экскаваторщик
4. Электрик с 3 гр допуска
5. Бригады плотников-бетонщиков.

8 913 054 8071

СВАДЕБНЫЕ ПЛАТЬЯ
В НАЛИЧИИ И НА ЗАКАЗ.

Обр. ул. Полевая д. 6

Т. 8-983-366-28-88

Бокту аштап турар чер эвес, а бок октавас чер арыг болур

Тыва Республиканың девискээринде кадыг коммуналдыг боктарны аштап-арыглаар регионалдыг оператор – Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези «Транспорттук сервис болгаш төлевилел» (ГУП «ТСП»)

Кадыг коммуналдыг боктарны аштап-арыглаары-биле холбашкан бүгү хандырылгаларлыг ажилдарны ол кылып чорудар. Бо регионалдыг операторга 10 чыл дургузунда ажилдаар эрге-байдалды тывыскан.

Регионалдыг операторнун чонга чедирер хандырылгаларына чаңгыс аай тарифтин кызыгаарын тургускан. Тыва Республиканың тарифтер талазы-биле албанының 2022 чылдың май 31-де № 4 доктаалы-биле бадылап каан.

Тыва Республиканың девискээринде кадыг коммуналдыг боктарны аштап-арыглаар талазы-биле коммуналдыг хандырылгаларны 2022 чылдың январь 1-ден тура чедирип эгелээн.

Тыва Республиканың девискээринге кадыг комму-

налдыг бок төгер бункерлерни тургузар.

Ооң-биле холбаштыр регионалдыг оператор бокту үндүр сөөрткени дээш төлевирни бажың бүрүзүнде кири бижидип, бүрүткеттирген кижиги санынга онааштыр санаар эргелиг.

Бокту аштап-арыглаар, үндүр сөөртүр хандырылганы чедиреринин дугайында бижимел керээни Регионалдыг оператор-биле чарып алыр. Керээ чарып алырда, регионалдыг операторга билдириишкин бижээш, ону почта таварыштыр азы өске арга-биле чорудар.

Херек документилернин даңзызын болгаш керээниң негелделеринин дугайында Регионалдыг операторнун албан ёзу сайтында: <https://tsp17.ru/info> бижээш. Оон көрүп номчуп, таныжып алыр.

Ук керээ дээрже кадыг коммуналдыг боктар-биле ажилдап, чогуур хандырылганы чедиреринин талазы-биле «Транспорттук сервис болгаш төлевилел» бүдүрүлгениң албан ёзу-биле хереглекчилерге

берген саналы болур.

Болур-чогуур документи-лерни көргүспээн болгаш (азы) керээге ат салбаан таварылгада бок-биле ажилдаар хандырылга чедирер Регионалдыг оператор-биле керээ чардынган деп санаар.

Регионалдыг операторнун «Транспорттук сервис болгаш төлевилел» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинин адреси:

Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, б.100, Электроннуг почта: gupzh-kh17@mail.ru

Харылзажыр телефоннары:

2-37-11 – санаашкын, шүүштүрүлгө, төлевир килдизи,

3-00-33 – керээлер-биле ажилдаар килдис,

5-39-10 – диспетчер албаны,

2-23-04 – юридиктиг килдис.

Ажилдаар чуруму:
понедельник – пятница,
8:00 – 17:00 шак, дүштээр уези: 12:00 – 13:00 шак.

ТЫВА МЕДИАГРУПП

ГАУ РТ «ИД» Тыва медиагрупп» предлагает большой выбор сувенирной продукции с нанесением логотипа Вашей организации на заказ, а также полиграфические услуги любого уровня сложности в г. Кызыл.

СУВЕНИРЫ
С ВАШИМ ЛОГОТИПОМ

tuvamedia@bk.ru
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309
8(394-22) 2-18-10, 8-923-267-0749

МедиаХолдинг
ТываМедиаГрупп

МУЗЫКАЛЬНОЕ ПОЗДРАВЛЕНИЕ
(хөгжүмнүг байыр)
на телеканале «Тыва 24»
*от 2499 рублей
(до 70 слов, 3-4 фотографии)

РЕКЛАМА В ГАЗЕТАХ
«Тувинская правда»
«Шын»
«Сылдысчыгаш»
«Тыванын аныктары»

РЕКЛАМА НА РАДИО
«ЗВЕЗДА-КЫЗЫЛ» 104.4. FM
*от 99 рублей

ИЗГОТОВЛЕНИЕ СУВЕНИРНОЙ ПРОДУКЦИИ
Кружки, тарелки, магниты, футболки, бейсболки с нанесением

РАЗМЕЩЕНИЕ ПЛАТНЫХ УСЛУГ НА САЙТЕ ИА «ТУВАМЕДИАГРУПП»

ул. Красноармейская 100
каб.309
8-923-267-07-49 2-18-10

Музыкальная передача
“От всей души”

ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

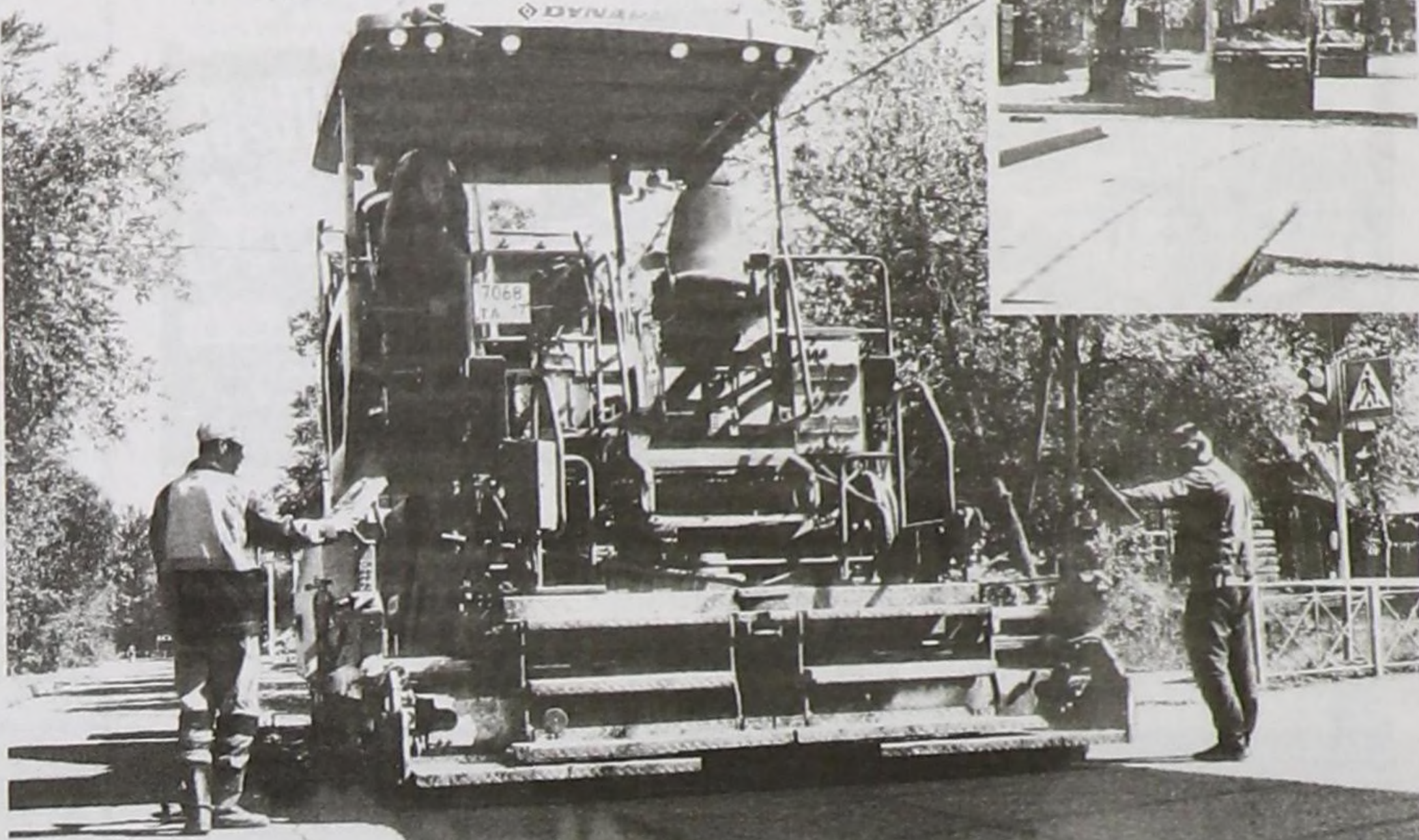
ПОЗДРАВЛЕНИЯ ПРИНИМАЮТСЯ НА РУССКОМ И ТУВИНСКОМ ЯЗЫКАХ

2500 руб. – 1 песня
– 3 фото
– до 70 слов

г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309
tuvamedia@bk.ru
8(394-22) 2-18-10, 8-923-267-0749

*Стоимость дополнительного слова: 50 руб., фото: 150 руб., песни: 700 руб.

Пушкин кудумчузунда чаартылгалар

Кызыл хоорайда Пушкин кудумчузу автомашиналар болгаш чадаг кижилерге онза таарымчалыг девискээр кылдыр "хуулуп" турар. "Айыыл чок болгаш шынарлыг оруктар" национал телевиделдин аайы-биле Пушкин кудумчузунун оруунун капиталдыг септелгезин 2021-2022 чылдарда чорудуп келген. Ук септелге ажылдарын "ДСТ" КХН-ниң 2 ажылчы бригадасы чогуур хуусаазында шалыпкын чорудуп турар. Чүгле автотранспорт оруун эвес, чадаг кижилер кылаштар тротуарларны, бордюрларны, чырыдылганы чаа шагның негелделеринге дүүштүр кылып турар.

/ Ада ТЮЛЮШТУҢ фоторепортажы.

Баштайгы тыва инкассаторлар — Сүбедейниң шериглери?

1939 чылдың август 1-де ССРЭ-ниң Күрүне банкызының чанынга инкассация албанын тургускан. Ынчангаш бо хунну бүгү Россияның инкассаторлар хуну кылдыр тургускаш, чылдың-на демдегледип эрттирип турар.

«Инкассация» деп сөс итали дылдан укталган (incassare — класть в ящик азы хааржакче шыгжаар).

Интернетте Россияга инкассацияның төөгүзүнүн дугайында хөйү-биле бижээндаа болза, Тывага инкассация албанының төөгүзүнүн дугайында кандыг-даа медээ чок болуп турар.

Акша-төгериктиң тыптып келгени болгаш садыг-саа-

рылганың сайзырааны-биле оларны сөөртүп турда, камгалап-кадагалаары база негетинип келген. Бурунгу Киевке ол хүлээлгени князь болгаш боярлар кол садыгжылар болгаш саң-хөө туткан улус болбушаан, боттары күүседип турганнар.

Тывага баштайгы инкассаторлар Чингис-Хаанның шерии Евразий диптиң хөй кезиин эжелеп алгаш, чаалап, чагырып алган девискээрлериниң чоннары үндүрүп төлээр чурумну тургускан соонда тывылган хире.

Россияның Дээди хамы Кара-оол Түлүшевич Долчун-оолдун чугаалап турары-биле, ол Болгарияга чеде бээрге, ында Түлүштер бис дээр улус

ону чалаан чүве-дир. Чеде бээрге, олар Сүбедейниң аът мунуп алган тураскаалының чанында чыгып алган, ону манап турганнар. Кара-оол Түлүшевич тураскаалды көргөш, Сүбедей-дир деп танып каарга, болгар Түлүштер дыка өөрзөн деп бижип турар.

Ол Түлүштерниң ында Чингис-Хаан, Сүбедей үелеринден тура чыдып каан кол чылдагааны, хүлээлгези — ынчангы Болгариядан үндүрүп чыгаш, ону ынчангы Тываже чорудары турган.

Бодавыже, колдуу-ла алдын-мөңгүн болгаш өске-даа үнелиг бараан-сараандан тургустунган үндүрүгү Сүбедейниң шерии чурттунче

шериг камгалал-хайгааралдыг чорудуп турган. Ол хире ырак ордандан үнелиг чүьктү чорударда, чепсектиг камгалал-хайгаарал чок болуп болза, орукка кандыг-даа дээрбечилер ону хунаап ап болуп турган.

Ынчангаш өске чурттардан чыгган үндүрүглерни ынчангы Тываже эккээрин камгалап-хайгаарап чораан Сүбедейниң шерииниң чамдык кезиин баштайгы тыва инкассаторлар деп болуп-дур.

Улаштыр Кыдат —

Моол — Тыва аразында чин сөөртүкчүлериниң аразында база оларның боттарын болгаш чүьгүн кадарып-камгалап чораан ок-чепсектиг, мөге-шыырак улус турганы чугаажок. Оларны болгаш чин сөөртүкчүлерин боттарын база ынчангы инкассаторлар деп база болуп.

Баштайгы тыва инкассаторлар — Сүбедейниң шериинден үнген деп болурун төөгүдөн факт-барымдаалар бадыткап турар.

/ Мерген КЫРГЫС.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Чурагайлыг хөгжүлдө яамызы.

Кол редактор
Н.В. САТ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адрези:
667000. Тыва Республика Кызыл
хоорай, Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.

Чарлал килдизи — 2-18-10

Солун чыскаакчылары:

С. Н. Монгуш, А. К. Ооржак —

2-17-94

Корректор: Ч. Н. Мачык,

А. А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация
технологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Респуб. лика талазы-
биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.

Херечилелдин дугаары —

ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
пар лаан.(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүүшпейн
барып болур. Айыттыг саннары бол
гаш өске-даа фактылары, дыңнадыг-
лары дээш авторлар боттары харыылаар.
Чагыдылга индекиси:
хуу кижилер-ге — П6855,
организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефон че долгаар.

Солуннуң сайтызы:

shyn.ru

Электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы

6966 кезек

2022 чылда «ШЫН» СОЛУНУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 765 рубль.
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР — 1005,20
рубль.
Тел.: 2-01-35